

Social Vitality in Family Relationships from the Perspective of Islamic Teachings*

Farideh Fatemi Mehr¹

Mohammad Ellini²

1. Level 3 Scholar, Department of Interpretation and Quranic Sciences, Management Center of Female Seminaries, Qom, Iran (**Corresponding Author**).

fyas9495@gmail.com

2. PhD, Department of Religious Studies, Faculty of Religions, University of Religions and Denominations, Qom, Iran.

m.ellini@yahoo.com

Abstract

Social vitality, as a vital component of mental and social health, plays a key role in realizing a dynamic and healthy society. As the first and most enduring social institution, the family serves as an essential foundation for forming and strengthening individuals' social vitality. Islam pays special attention to the family institution and the importance of its stability and the vibrancy of its internal relationships, offering a rich framework of values and ethical-educational principles to foster vitality. Given the increasing importance of this subject and the lack of comprehensive research in this area, this article aims to explain the main components of vitality in family relationships from the perspective of Islamic teachings and examine their role in promoting social vitality. This study follows a descriptive-explanatory method using library research. The key

* Fatemi Mehr, F., & Ellini, M. (2025). Social Vitality in Family Relationships from the Perspective of Islamic Teachings. *Islam and Social Studies*, 13(3), pp. 68-96.

<https://doi.org/10.22081/jiss.2026.72394.2169>

 Article Type: Research Article; **Publisher:** Islamic Sciences and Culture Academy

 Received: 2025/05/05 • **Revised:** 2025/07/13 • **Accepted:** 2025/08/06 • **Online Publication:** 2025/10/01

© 2025

authors retain the copyright and full publishing rights

components of vitality in family relationships examined in this research include: Tranquility (*Sakina*), Love and Affection (*Mawadda*), Respect and Honor, Dialogue and Consultation, Attention to Needs, and Leisure Time. The findings indicate that observing and institutionalizing these components in family relationships leads to an environment filled with warm, intimate, and empathetic relations. This, in turn, provides the groundwork for sustainable vitality within the family and promotes the social vitality of individuals in society, ultimately increasing social capital.

Keywords

Family Relationships, Social Vitality, Social Capital, Islamic Teachings.

نشاط اجتماعی در روابط خانوادگی از منظر آموزه‌های اسلام*

id^۱ فریده فاطمی مهر
 id^۲ محمد علینی

۱. سطح سه، رشته تفسیر و علوم قرآن، مرکز مدیریت حوزه‌های علمیه خاوه‌ران، قم، ایران (نویسنده مسئول).

fyas9495@gmail.com

۲. دکتری، گروه دین پژوهی، دانشکده ادیان، دانشگاه ادیان و مذاهب، قم، ایران.

m.ellini@yahoo.com

چکیده

نشاط اجتماعی، به عنوان یکی از مؤلفه‌های حیاتی سلامت روانی و اجتماعی، نقشی کلیدی در تحقق جامعه‌ای پویا و سالم ایفا می‌کند. خانواده، به عنوان اولین و پایدارترین نهاد اجتماعی، بستری مهم و اساسی برای شکل‌گیری و تقویت نشاط اجتماعی افراد است. دین اسلام، توجه ویژه‌ای به نهاد خانواده و اهمیت استحکام و شادابی روابط درون آن مبذول داشته و چارچوبی غنی از ارزش‌ها و اصول اخلاقی و تربیتی برای ایجاد و تقویت نشاط در روابط خانوادگی ارائه می‌دهد. با توجه به اهمیت روزافزون این موضوع و کمبود پژوهش‌های جامع در این زمینه، این مقاله با هدف تبیین مؤلفه‌ها و عناصر اصلی نشاط در روابط خانوادگی از منظر آموزه‌های اسلام و بررسی نقش آن‌ها در ارتقای نشاط اجتماعی، به روش توصیفی-تبیینی و با استفاده از روش تحقیق کتابخانه‌ای انجام شده است. مؤلفه‌های کلیدی نشاط در روابط خانوادگی از منظر اسلام که در این پژوهش بررسی شده‌اند، عبارتند از: آرامش و سکینه، محبت و مودت، احترام و تکریم، گفت‌وگو و مشورت، توجه به نیازها، اوقات فراغت. یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که رعایت و

* فاطمی مهر، فریده؛ علینی، محمد. (۱۴۰۴). نشاط اجتماعی در روابط خانوادگی از منظر آموزه‌های اسلام. اسلام و مطالعات اجتماعی، ۱۳(۳)، صص ۶۸-۹۶.

<https://doi.org/10.22081/jiss.2026.72394.2169>

▣ نوع مقاله: پژوهشی؛ ناشر: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.

▣ تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۲/۱۵ • تاریخ اصلاح: ۱۴۰۴/۰۴/۲۲ • تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۵/۱۵ • تاریخ انتشار آنلاین: ۱۴۰۴/۰۷/۰۹

© ۱۴۰۴ «نویسندگان دارنده حق مؤلف مقاله خود بدون محدودیت هستند»

نهادینه‌سازی این مؤلفه‌ها در روابط خانوادگی، منجر به ایجاد محیطی سرشار از روابط گرم و صمیمی و همدلی می‌شود که بستر ساز نشاط پایدار در خانواده و ارتقای نشاط اجتماعی افراد در جامعه و در نتیجه موجب و افزایش سرمایه اجتماعی خواهد شد.

کلیدواژه‌ها

روابط خانوادگی، نشاط اجتماعی، سرمایه اجتماعی، آموزه‌های اسلام.

مقدمه

مقوله «نشاط اجتماعی» به عنوان یکی از شاخص‌های اساسی سلامت فردی و پویایی جامعه، توجه بسیاری از اندیشمندان، روان‌شناسان و جامعه‌شناسان را به خود جلب کرده است. نشاط اجتماعی، که می‌توان آن را به احساس سرزندگی، امیدواری، رضایت از زندگی، تعلق اجتماعی و مشارکت فعال در عرصه‌های گوناگون تعبیر کرد، نقشی حیاتی در پیشرفت و بالندگی افراد و جوامع ایفا می‌نماید. جامعه‌ای که شهروندان آن از نشاط اجتماعی بالایی برخوردار باشند از سرمایه اجتماعی قوی‌تر، مشارکت مدنی گسترده‌تر و سطح رضایت عمومی بالاتری نیز بهره‌مند است.

در این میان، «خانواده» به عنوان اولین و بنیادی‌ترین کانون شکل‌گیری شخصیت و تعاملات اجتماعی فرد، نقشی بی‌بدیل در ایجاد و تقویت نشاط اجتماعی ایفا می‌کند. کیفیت روابط درون خانواده، میزان حمایت‌های عاطفی و روانی که اعضا از یکدیگر دریافت می‌کنند، و الگوی تعاملات خانوادگی، به طور مستقیم بر نگرش فرد نسبت به جامعه، اعتماد به نفس او و توانایی‌اش در برقراری ارتباطات مؤثر در سطوح بالاتر تأثیر می‌گذارد. خانواده‌ای که اعضای آن از روابط گرم، سالم، صمیمی و حمایت‌گر برخوردارند، نسلی را تربیت خواهد کرد که جامعه‌پذیری را به درستی نهادینه کرده است و توسعه پایدار اجتماعی را در پی خواهد داشت.

از منظر «آموزه‌های اسلام»، خانواده از جایگاهی والا و مقدس برخوردار است و هدف از تشکیل آن، فقط بقای نسل نیست؛ بلکه تأمین سعادت دنیوی و اخروی اعضا، ایجاد آرامش و مودت، و پرورش نسلی مؤمن، بااخلاق و کارآمد است. اسلام با ارائه چارچوبی جامع و غنی از دستورالعمل‌های اخلاقی، حقوقی و تربیتی، راهکارهای عملی و معنوی برای ایجاد و تقویت روابطی سالم، شاداب و سرشار از نشاط در خانواده ارائه می‌دهد. این آموزه‌ها که ریشه در وحی الهی و سنت نبوی ﷺ و اهل بیت علیهم‌السلام دارند، ابعادی عمیق‌تر و معنوی‌تر به مفهوم نشاط خانوادگی می‌بخشند و آن را از سطوح روان‌شناختی و جامعه‌شناختی فراتر می‌برند.

با وجود اهمیت روزافزون نشاط اجتماعی و جایگاه بنیادین خانواده در تعالیم اسلامی، پژوهش‌های علمی که به طور خاص به تبیین مؤلفه‌های نشاط در روابط خانوادگی از منظر آموزه‌های اسلام پردازند، محدود است. بسیاری از مطالعات موجود، بیشتر بر ابعاد روان‌شناختی یا جامعه‌شناختی نشاط تمرکز کرده‌اند و کمتر به بررسی جامع و نظام‌مند این موضوع با تکیه بر منابع غنی اسلامی پرداخته‌اند؛ لذا، این پژوهش در صدد است تا با شناسایی و تشریح مؤلفه‌های کلیدی نشاط در روابط خانوادگی براساس آموزه‌های اسلام، به پرسش اساسی زیر پاسخ دهد: مؤلفه‌ها و عناصر اصلی نشاط در روابط خانوادگی از منظر آموزه‌های دین اسلام کدامند و چگونه می‌توانند به ارتقای نشاط اجتماعی افراد کمک کنند؟

۱. تبیین مفاهیم

۱-۱. روابط

در لغت، «روابط جمع رابطه است و به پیوندها و پیوستگی‌ها گفته می‌شود» (معین، ۱۳۷۱، ۲، ص ۱۶۸۰). در اصطلاح «ارتباط عبارت است از فراگرد انتقال پیام از سوی فرستنده برای گیرنده، مشروط به آنکه در گیرنده پیام، مشابهت معنی با معنی مورد نظر فرستنده پیام ایجاد شود» (محسنیان‌راد، ۱۳۸۷، ص ۵۷)؛ بنابراین رابطه به معنای پیوند، ارتباط، وابستگی و تأثیر متقابل بین دو یا چند چیز است. در حوزه اجتماعی، رابطه به کنش و واکنش متقابل افراد و گروه‌ها و همچنین ارتباطات و تعاملات فرد با اجتماع اشاره دارد. روابط اجتماعی، اساس ساختار اجتماعی را تشکیل می‌دهند و شامل انواع مختلفی از تعاملات، از جمله روابط دوستانه، خانوادگی، حرفه‌ای و غیره هستند.

۱-۲. خانواده

در لغت، «اسم مرکب از «خان» به معنای خانه و «واده» اصل و بنا و ماده هر چیزی و به عبارتی اهل خانه هست» (دهخدا، ۱۳۷۷، ج ۱۴، صص ۸۲۶۳ و ۲۰۳۷۷). خانواده در اصطلاح «واحد اولیه خانواده که شامل والدین و فرزندان می‌شود. این فرزندان می‌توانند طبیعی یا

فرزندخوانده باشند. برخی آن را با خانواده زن و شوهری مترادف می‌دانند» (ساروخانی، ۱۳۹۰، ص ۲۷۴).

خانواده به عنوان یک واحد اجتماعی، نقش اساسی در تأمین نیازهای عاطفی، روانی، اجتماعی و اقتصادی اعضا دارد. همچنین، خانواده به عنوان اولین محیط اجتماعی، نقش مهمی در تربیت و اجتماعی شدن افراد ایفا می‌کند. از آنجا که اندیشمندان مختلف، خانواده را به شیوه‌های متعددی تعریف کرده‌اند و هر تعریف بر یکی از ابعاد پیدایش و کارکرد خانواده تمرکز دارد، می‌توان گفت مفهوم خانواده، مجموعه‌ای چندبعدی است که هر صاحب‌نظر از زاویه‌ای ویژه به آن نگرسته است. علامه طباطبائی رحمته‌الله، در تعریف خانواده می‌فرماید: «اولین مکانی که برای هر انسانی تعریف می‌شود و بدان تعلق دارد، خانواده است. ایشان خانواده را مهم‌ترین نهاد اجتماعی می‌داند که با پیوند مقدس ازدواج آغاز می‌شود و با تولد فرزندان کامل می‌گردد» (طباطبائی، ۱۳۸۹، ج ۲، ص ۴۰۵).

۱-۳. نشاط اجتماعی

در فرهنگ دهخدا نشاط به معنای سرور، شادی، طرب، خرسندی، سرزندگی، دل‌زندگی، زنده‌دلی، خوشدلی و آرامش آمده است. دکتر معین «نشاط را سبکی و چالاکي، شادی و خرمی معنا کرده است» (معین، ۱۳۷۱، ج ۴، ص ۴۷۲۹).

خلیل فراهیدی در کتاب العین، از اصطلاح «طیب النفس» استفاده کرده و براساس آن ماده نشاط را به معنای «آمادگی و سرزندگی نفس برای انجام دادن کار و مانند آن می‌داند» (فراهیدی و دیگران، ۱۳۸۴، ج ۶، ص ۲۳۷).

ابن منظور نیز همانند خلیل در معنا کردن نشاط به آمادگی برای عمل، به حدیث عباده از پیامبر خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم اشاره کرده که می‌گوید: «بایعت رسول الله صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم علی المُنشَط والمَکْرَه؛ من با پیامبر خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم بیعت کردم درحالتی که بر مشقت و سختی و همچنین در راحتی و آسایش پایبند به او باشم» (طوسی، ۱۳۸۱، ص ۱۲۰). آن‌گاه در بیان معنای کلمه منشط، آن را به معنای کاری می‌داند که انسان برای آن شاداب بوده و نسبت به آن

سبک‌بال است و برای آن، اقدام لازم را انجام می‌دهد. البته این منظور، نشاط را به «ضد الکسل» نیز تعریف کرده است (ابن منظور، ۱۳۸۵، ج ۷، ص ۴۱۳).

نشاط اجتماعی در اصطلاح حالتی از شادکامی و سرزندگی جمعی است که «از طریق تعاملات اجتماعی، مشارکت مدنی و تقویت حس همبستگی در جامعه ایجاد می‌شود. این مفهوم به عواملی مانند سرمایه اجتماعی، عدالت اجتماعی و فعالیت‌های گروهی وابسته است» (شریف‌زاده و همکاران، ۱۳۹۶، ص ۱۶۰).

نشاط «در فرایند رابطه فرد با جامعه و گروه تحقق پیدا می‌کند؛ در غیر این صورت، از منظر ناظر بیرونی، نشاط چیزی جز مجموعه‌ای از کیفیات روحی و هیجان‌های طرب‌انگیز فردی نخواهد بود. اگر این کیفیات فرح‌بخش، واجد معانی اجتماعی و اهداف جمعی نباشند، تعریفی جز برخی حالات نابهنجار روحی جنون‌آمیز نخواهند داشت؛ بنابراین، نشاط اجتماعی همان سطح برخورداری از مواهب زندگی عمومی همراه با اقتناع ذهنی و اجماع عینی است؛ یعنی باید تعریف فردی و بیرونی از نشاط با هم مقارن باشند» (عنبری، ۱۳۹۱، ص ۳۵).

عنبری معتقد است: «نشاط از منظر اجتماعی، عضوی از خانواده و چارچوب مفهومی کیفیت زندگی، رضامندی اجتماعی، امنیت اجتماعی، سلامت اجتماعی، رفتارهای جمعی و فراغت است. این مفاهیم به نوعی متناظر با نشاط و شادمانی هستند» (عنبری، ۱۳۹۱، ص ۴۰). وی نشاط را پدیده‌ای اجتماعی می‌داند که در دل مفاهیمی مانند کیفیت زندگی، رضامندی اجتماعی، امنیت و سلامت اجتماعی، رفتارهای جمعی و فراغت معنا پیدا می‌کند. به نظر او نشاط با این مؤلفه‌ها پیوند درونی دارد و عملاً بازتابی از وضعیت کلی زندگی اجتماعی افراد است.

نشاط اجتماعی نمادی از سلامت و پویایی روابط میان افراد و گروه‌هاست. یکی از ویژگی‌ها و آداب مسلمانی، تلاش برای شاد کردن دیگر مسلمانان است. در این جهت، احادیث متعددی در فضیلت شاد کردن مؤمنان نقل شده است. روایاتی از پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و ائمه اطهار علیهم السلام بیان می‌کند که شاد کردن مؤمنان از بزرگ‌ترین و محبوب‌ترین عبادت‌ها به شمار می‌آید. این آموزه‌ها نشان‌دهنده اهمیت ایجاد شادی و نشاط در جامعه

اسلامی است. از جمله پیامبر اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ در این باره فرموده است: «إِنَّ أَحَبَّ الْأَعْمَالِ إِلَيَّ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ إِذْ خَالَ السُّرُورِ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ؛ به درستی که شاد کردن مؤمنان، دوست داشتنی ترین کارها در نزد خدای متعال است» (کلینی، ۱۳۷۵، ج ۲، ص ۱۸۹؛ فیض کاشانی، ۱۳۸۸، ج ۵، ص ۶۵۴).

نشاط اجتماعی دارای ویژگی‌ها و ابعادی از دیدگاه جامعه‌شناسی است که می‌توان موارد ذیل را برشمرد: حس تعلق و همبستگی (دورکیم، ۱۳۸۳)، امیدواری (فوکو، ۱۳۷۹)، مشارکت اجتماعی و پویایی (پاتنام، ۱۳۸۰) رضایت از کیفیت زندگی. خانواده به عنوان نهاد بنیادین اجتماعی، با فراهم آوردن بستری برای پرورش حس تعلق، امیدواری، مشارکت اعضای خانواده و رضایت افراد خانواده نقش حیاتی در تقویت نشاط اجتماعی ایفا می‌کند.

۱-۴. سرمایه اجتماعی

سرمایه اجتماعی از دو کلمه سرمایه و اجتماعی تشکیل شده است. کلمه سرمایه دلالت می‌کند که سرمایه اجتماعی همانند سرمایه انسانی یا سرمایه اقتصادی ماهیتی «زاینده و مولد دارد؛ یعنی ما را قادر می‌سازد ارزش و کار را ایجاد کنیم، کارها را انجام دهیم، به اهدافمان دست یابیم، مأموریت‌هایمان را در زندگی به اتمام رسانیم و به سهم خویش به دنیایی که در آن زندگی می‌کنیم، کمک کنیم. وقتی می‌گوییم سرمایه اجتماعی زاینده و مولد هستند، منظور این است که هیچ‌کس بدون آن موفق نیست و حتی زنده نمی‌ماند» (کلمن، ۱۳۷۷، ص ۴۵۶). کلمه‌ی «اجتماعی» در عنوان «سرمایه‌ی اجتماعی» نشان می‌دهد که این منابع، دارایی‌های فردی و قابل تملک یک شخص نیستند؛ بلکه در بستر شبکه‌ای از روابط میان افراد شکل می‌گیرند و تنها در میان این پیوندهای جمعی معنا و کارکرد پیدا می‌کنند.

به‌واقع «سرمایه اجتماعی مربوط به آنچه که شما می‌دانید، نمی‌شود، بلکه مربوط به این واقعیت می‌شود که چه کسانی شما را می‌شناسند. این عبارت مختصر درک مرسوم سرمایه اجتماعی را در خود دارد» (فیلد، ۱۳۸۶، ص ۷). «سازه سرمایه اجتماعی با محوربودن

روابط تعریف می‌شود و روابط را می‌توان به دو نوع گرم و سرد تقسیم کرد؛ روابط گرم و صمیمی میان آحاد جامعه، توانایی تثبیت و تقویت سرمایه اجتماعی در لایه‌های درونی و بیرونی را دارد که به صورت مثبت نمایان می‌شود. آموزه‌های اسلامی نیز به استحکام پایه‌های خانواده به عنوان واحد اساسی و زیربنایی جامعه توجه دارد تا جامعه مطلوب که هدف آن رسیدن به خوشبختی و کمال است را پدید آورد. براین اساس است که اسلام به روابط درونی خانواده بین والدین و فرزندان اهمیت می‌دهد و در مراحل بعد، روابط در سطح گسترده را مطرح می‌کند» (علینی، ۱۳۹۴).

در مجموع می‌توان نتیجه گرفت که سرمایه اجتماعی بیش از آنکه به میزان دانش فرد وابسته باشد، به کیفیت شبکه روابط او متکی است. روابط صمیمی و پایدار، به‌ویژه در خانواده که بنیادی‌ترین نهاد اجتماعی است، نقش محوری در تولید و تقویت سرمایه اجتماعی دارند. پس «روابط اجتماعی در سطوح خُرد و کلان موجب شکل‌گیری و فزونی سرمایه اجتماعی خواهد شد. ضرورت زندگی اجتماعی انسان‌ها اقتضا می‌کند تا برنامه تدوین یافته و دارای انسجام برای چگونگی روابط انسان‌ها ارائه گردد تا در سایه این برنامه، حیات اجتماعی منظم پُر بار شکل گیرد» (علینی، ۱۳۹۴)؛ بنابراین استحکام روابط در سطح خرد خانواده و در سطح کلان جامعه، شرط اساسی شکل‌گیری سرمایه اجتماعی مؤثر و پایدار است.

۲. پیوند سرمایه اجتماعی خانواده با نشاط اجتماعی

در جوامع انسانی، کیفیت روابط میان افراد نقشی اساسی در شکل‌گیری پیوندهای اجتماعی و انسجام جمعی دارد. یکی از مفاهیمی که این پیوندها را توضیح می‌دهد، «سرمایه اجتماعی» است؛ مفهومی که اهمیت روابط و اعتماد میان افراد را برجسته می‌کند. «سرمایه اجتماعی زمانی که به عنوان صفت جامعه در نظر گرفته می‌شود، بیانگر روابط و پیوندهایی است که کل جامعه را منسجم و متعهد می‌کند و موجب طراوت و گرمی اجتماعی می‌شود. در واقع سرمایه اجتماعی، نوعی سرمایه‌گذاری در روابط اجتماعی است» (غفاری، ۱۳۹۰، صص ۳۵ و ۲۵۷). «بوردیو، سرمایه اجتماعی را سرمایه‌ای از

روابط اجتماعی می‌داند که در صورت نیاز می‌تواند حمایت‌های سودمندی را فراهم کند» (فیلد، ۱۳۸۶، ص ۳۰). در واقع پیر بورديو سرمایه اجتماعی را به‌عنوان منبعی تعریف می‌کند که از طریق روابط اجتماعی به دست می‌آید و می‌تواند به کسب مزیت‌های اقتصادی یا اجتماعی منجر شود. در خانواده، این سرمایه از طریق روابط والدین و فرزندان یا خویشاوندان شکل می‌گیرد.

جیمز کلمن «سرمایه اجتماعی را مجموعه‌ای از منابع می‌داند که در روابط خانواده و در سازمان اجتماعی محلی وجود دارند و برای رشد اجتماعی یک کودک، یا جوان مفید هستند» (کلمن، ۱۹۸۸م، ص ۳۰۰)؛ بنابراین کلمن بر نقش سرمایه اجتماعی در تسهیل کنش‌های اجتماعی تأکید دارد. او معتقد است که خانواده‌هایی با روابط قوی، می‌توانند نتایج بهتری در آموزش و پرورش فرزندان داشته باشند. «به باور پاتنام خانواده واضح‌ترین نمونه سرمایه اجتماعی درون‌گروهی، و سازمان جامعه مدنی که در عمل و از نظر قانونی درهای آن بر روی همه شهروندان باز است نمونه ناب سرمایه اجتماعی میان‌گروهی است» (تاجبخش، ۱۳۸۴، ص ۱۲۷). وی سرمایه اجتماعی را به دو نوع «پیوندی» (درون‌گروهی، مانند روابط خانوادگی) و «پل‌زننده» (بین‌گروهی، مانند ارتباط با جامعه) تقسیم می‌کند. خانواده‌ها بیشتر سرمایه پیوندی را تقویت می‌کنند؛ اما می‌توانند به ایجاد سرمایه پل‌زننده نیز کمک کنند.

سرمایه اجتماعی خانواده، به‌عنوان هسته اصلی جامعه، نقشی کلیدی در تقویت انسجام اجتماعی، حمایت از اعضا و انتقال ارزش‌ها به نسل‌های آینده ایفا می‌کند. این مفهوم از طریق اعتماد، شبکه‌های اجتماعی و هنجارهای مشترک شکل می‌گیرد و تحت تأثیر عوامل فرهنگی، اقتصادی و اجتماعی قرار دارد. در صورتی که سرمایه اجتماعی درون‌گروهی در نهاد خانواده با ارتباط گرم و صمیمی بین اعضای خانواده شکل بگیرد، موجب نشاط و شادابی در محیط خانواده خواهد شد. با توجه به اصل جامعه‌پذیری^۱ که

۱. (socialization) منظور از اجتماعی شدن یا جامعه‌پذیری آن است که یک انسان از بدو تولدش چگونه با جامعه و فرهنگ - ارزش‌ها و هنجارهای آن - انطباق می‌یابد (رفیع‌پور، ۱۳۷۸، ص ۳۵۰).

تکوین اولیه و اصلی آن در خانواده است، نشاط و سرزندگی در سطح جامعه شکل خواهد گرفت که در واقع همان سرمایه اجتماعی برون‌گروهی است که وجه مثبت سرمایه اجتماعی به‌شمار می‌رود.

در آموزه‌های اسلامی به خصوص در احادیث اهل بیت علیهم‌السلام، به اهمیت روابط خانوادگی و برقراری ارتباطات مثبت در بین اعضای خانواده اشاره شده است. به عنوان مثال، امام صادق علیه‌السلام فرموده است: «تَوَاصَلُوا وَ تَبَارَّوْا وَ تَرَاخَمُوا» (کلینی، ۱۳۷۵، ج ۲، ص ۱۷۵). این روایت بیانگر آن است که برقراری روابط خوب با خانواده سبب افزایش نشاط می‌شود. با توجه به آموزه‌های اسلامی، خانواده به عنوان هسته اصلی جامعه، نقش حیاتی در ایجاد نشاط و پویایی اجتماعی دارد. با تقویت روابط خانوادگی و ایجاد محیطی سالم و شاد در خانواده، می‌توان به ارتقای سطح نشاط و سلامت روانی جامعه کمک کرد. از منظر اسلام، انسان موجودی اجتماعی است و نیاز به تعامل با دیگران جزء فطرت اوست. انزوا و دوری از جامعه می‌تواند به کاهش نشاط و حتی افسردگی منجر شود. تأکید قرآن بر «رابطوا» در آیه ۲۰۰ سوره آل عمران نشان‌دهنده ضرورت پیوندهای اجتماعی از جمله روابط خانوادگی برای حفظ روحیه و نشاط در جامعه اسلامی است. علامه طباطبایی «روابط اجتماعی - که روابط خانوادگی رکن اساسی روابط اجتماعی است - را عاملی برای تحقق سعادت دنیوی و اخروی می‌داند» (طباطبایی، ۱۳۸۲، ج ۲، صص ۱۱۹-۱۲۰).

۳. عناصر و مؤلفه‌های نشاط در خانواده در آموزه‌های اسلام

نشاط در خانواده که کوچک‌ترین و مهم‌ترین نهاد اجتماعی است از منظر آموزه‌های اسلامی، بر پایه آیات قرآن و روایات اهل بیت علیهم‌السلام به عنوان یکی از عوامل مهم در استحکام و سعادت خانواده مورد تأکید قرار گرفته است. مؤلفه‌های نشاط در خانواده را می‌توان براساس این منابع به شرح زیر دسته‌بندی کرد:

۱-۳. آرامش و سکینه

آرامش یکی از نعمت‌های بزرگ خداوند است. یکی از اهداف تشکیل خانواده در

جامعه اسلامی کسب آرامش در همه ابعاد وجودی انسان است. خداوند بر آرامش به عنوان یکی از اهداف ازدواج تأکید دارد. آرامش در خانواده از طریق ایجاد محیطی امن، به دور از تنش و درگیری، و با تقویت اعتماد و اطمینان به دست می‌آید. این آرامش زمینه‌ساز نشاط و شادابی است.

خداوند متعال نشاط در خانواده را در گرو آرامش در زندگی زناشویی دانسته و می‌فرماید: «وَمِنْ آيَاتِهِ أَنْ خَلَقَ لَكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ أَزْوَاجًا لِتَسْكُنُوا إِلَيْهَا؛ از نشانه‌های او این است که برای شما از (جنس) خودتان همسرانی آفرید تا در کنارشان آرام گیرید» (روم، ۲۱). این آیه بر آرامش ناشی از رابطه همسران تأکید دارد که پایه‌ای برای نشاط و انسجام خانواده است که موجب سرمایه اجتماعی درون گروهی می‌شود. خانواده آرام، زمینه‌ساز شادی و نشاط در جامعه می‌شود. اینکه خداوند در قرآن می‌فرماید: «وَالَّذِينَ يَقُولُونَ رَبَّنَا هَبْ لَنَا مِنْ أَزْوَاجِنَا وَذُرِّيَّاتِنَا قُرَّةَ أَعْيُنٍ؛ و آنان که گویند: پروردگارا، از همسران ما و فرزندانمان چشم‌روشنی به ما عطا فرما» (فرقان، ۷۴). در واقع به دعا برای داشتن همسر و فرزندان اشاره می‌کند که مایه آرامش و شادی هستند. نشاط خانوادگی است که به نشاط اجتماعی منجر می‌شود؛ همچنین امام صادق علیه السلام درباره نقش زن در خانواده فرموده است: «الْمَرْأَةُ الصَّالِحَةُ رَاحَةٌ الرَّجُلِ؛ زن شایسته، مایه آرامش مرد است» (مجلسی، ۱۳۸۶، ج ۱۰۳، ص ۲۵۲). این روایت بر نقش زن در ایجاد آرامش در خانواده تأکید دارد که به نشاط منجر می‌شود. امام علی علیه السلام فرمود: «الْكَشَاطُ فِي الْقَلْبِ وَالْهَمُّ فِي الصَّدْرِ؛ نشاط در قلب است و اندوه در سینه» (تمیمی آمدی، ۱۳۹۵، ص ۱۰۳). قلب خانواده باید با محبت و آرامش پر شود تا نشاط پایدار ایجاد گردد.

زن و مرد در جریان زندگی با بحران‌ها و فراز و نشیب‌های بسیاری روبه‌رو می‌شوند و برای ادامه مسیر، به پناهگاهی از آرامش نیاز دارند. این آرامش زمانی شکل می‌گیرد که فضای خانه لبریز از محبت، مهربانی و صمیمیت باشد. مرد هنگامی که در کنار همسری قرار می‌گیرد که دوستش دارد، او را همراه خود می‌بیند و در حضور او احساس یگانگی، امنیت و آرامش می‌کند. در تعبیری دیگر می‌توان چنین گفت: نقش

همسر، آفریدن آرامش است؛ و محبت، عطیه‌ای الهی که نه با مال به دست می‌آید، نه با مقام و نه با زیبایی. هر رفتاری که آرامش، مهر و رحمت در خانه را مخدوش کند، انسان را از مسیر الهی دور کرده و به وادی شیطان نزدیک می‌سازد. رابطه زن و مرد باید بر پایه محبت و رحمت بنا شود؛ چرا که همین دو، ستون‌های اصلی ماندگاری آرامش و پایداری زندگی مشترک‌اند.

امام سجاده علیه السلام می‌فرماید: «وَأَمَّا حَقُّ الزَّوْجَةِ فَأَنْ تَعْلَمَ أَنَّ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ جَعَلَهَا لَكَ سَكَنًا وَأُنْسًا، فَتَعْلَمَ أَنَّ ذَلِكَ نِعْمَةٌ مِنَ اللَّهِ عَلَيْكَ فَتُكْرِمُهَا وَتَرْفُقُ بِهَا؛ حَقُّ زَنِّ أَيْنَ اسْتِ كِه بَدَانِي خَدَاوَنَد عَزَّ وَجَلَّ اُو رَا مَائِه آرَامَش وَا نَس تُو قَرَار دَادِه اسْت و بَدَانِي كِه اَيْن نَعْمَتِي اسْت كِه خَدَاوَنَد بِه تُو دَادِه ؛ پَس اُو رَا گَرَامِي دَارِي و بَا وِي نَرْمَخُو بَاشِي» (طبرسی، ۱۳۸۹، ج ۲، ص ۳۰۱).

حضرت به حقوق زن در خانواده اشاره می‌کند و مردان را متوجه این نکته می‌سازد که همسرانشان مایه آرامش و آسایش آنان هستند و باید با آنان به نیکی و محبت رفتار کنند.

وقتی در درون خانواده هر یک از اعضا به طور صحیح به ایفای نقش و وظایف محوله خود پردازند، آرامش در خانواده حکم فرما می‌شود و افرادی صبور، خوش اخلاق و سرزنده از خانه راهی جامعه می‌شوند که جامعه‌پذیری به خوبی شکل می‌گیرد و نشاط و شادابی در جامعه فراگیر می‌شود؛ بنابراین آرامش و سکینه در خانواده از طریق رابطه محبت‌آمیز همسران، تربیت فرزندان صالح، و حسن خلق ایجاد می‌شود که این عوامل به نشاط و سرمایه اجتماعی کمک می‌کنند.

۲-۳. محبت و مودت

اسلام اهمیت ویژه‌ای به خانواده و روابط درون آن قائل است. خانواده محلی برای محبت و مودت است. مودت و محبتی که در خانواده شکل می‌گیرد، به صورت مستقیم و غیرمستقیم بر نشاط در محیط خانواده و در نهایت نشاط اجتماعی تاثیرگذار است. قرآن کریم، روابط زن و شوهر را بر پایه مودت و رحمت استوار می‌داند. این مودت و

رحمت نه تنها در درون خانواده نشاط آور است؛ بلکه به جامعه نیز تسری می‌یابد: «وَجَعَلَ بَيْنَكُمْ مَوَدَّةً وَرَحْمَةً؛ و در میان شما مهر و رحمتی و (ویژه) قرار داد» (روم، ۲۱). محبت و مودت میان اعضای خانواده، به‌ویژه بین همسران، پایه نشاط در زندگی خانوادگی است. این محبت باید با رفتارهای محترمانه، ابراز احساسات و توجه به نیازهای عاطفی یکدیگر تقویت شود.

رسول خدا ﷺ در ارتباط با اظهار محبت نسبت به همسر فرمودند: «قَوْلُ الرَّجُلِ لِلْمَرْأَةِ إِنِّي أُحِبُّكَ لَا يَذْهَبُ مِنْ قَلْبِهَا أَبَدًا؛ مردی که به همسرش بگوید دوستت دارم، چنان در قلبش می‌نشیند که هیچ‌گاه از بین نمی‌رود» (کلینی، ۱۳۷۵، ج ۵، ص ۵۶۹؛ حرعاملی، ۱۳۸۷، ج ۱۴، ص ۱۰). محبت مرد به زن یکی از اصول اساسی در تربیت فرزندان در خانواده به شمار می‌رود. این محبت نه تنها سبب ایجاد نشاط و شادابی در فضای خانواده می‌شود؛ بلکه به تقویت سرمایه اجتماعی نیز کمک می‌کند.

«خانواده به لحاظ قدرت، نخستین و از نظر گستردگی، جهان‌شمول‌ترین سازمان یا نهاد اجتماعی در جامعه است و در استحکام روابط اجتماعی و رشد و تعالی و سلامت روان اعضای جامعه نقش بنیادین دارد. خانواده به عنوان پیکره‌ای قدرت‌مند، کارکردهای اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی، فیزیکی و عاطفی دارد. خانواده مأمونی بی‌مانند برای اعضای خود و تنها منبع سرشار از عاطفه، محبت و صمیمیت است» (نوابی‌نژاد، ۱۳۹۱، ص ۱۴۰۶)؛ همچنین «قرار گرفتن دو فرد با دو شخصیت و دو تربیت در کنار یکدیگر برای زندگی مشترک، به جوش پیوسته مودت و محبت نیازمند است» (دلشاد تهرانی، ۱۳۸۸، ص ۲۷). در واقع محبت آن‌گاه اثرگذار و سودمند است که در قالب‌های مختلف جریان پیدا کند و به شکل‌های گوناگون جلوه‌گر شود؛ هم در واژه‌ها و گفتار، هم در رفتار و شیوه‌ی برخورد و هم در عمل و کنش‌های روزمره.

افرادی که در خانواده‌های گرم و صمیمی و با محبت بزرگ شده‌اند، به طور معمول در روابط اجتماعی خود نیز موفق‌تر هستند و می‌توانند با دیگران به خوبی ارتباط برقرار کنند. در نتیجه محبت و مودت در خانواده، نه تنها سبب ایجاد آرامش و خوشبختی در زندگی فردی می‌شود؛ بلکه نقش مهمی در ایجاد نشاط اجتماعی و تقویت سرمایه

اجتماعی ایفا می‌کند. با تحکیم روابط خانوادگی و ترویج ارزش‌های اسلامی در خانواده‌ها، می‌توان جامعه‌ای با نشاط‌تر داشت.

۳-۳. احترام و تکریم

اسلام بر احترام متقابل بین اعضای خانواده، اعم از زن و شوهر، والدین و فرزندان، تأکید فراوان دارد. رعایت حقوق هر یک از اعضا، به استحکام بنیان خانواده و افزایش نشاط در آن کمک می‌کند. فرزندان وظیفه دارند به والدین خود احترام بگذارند و در امور صحیح از آنان اطاعت کنند. این احترام و اطاعت نه تنها حق والدین است، بلکه سبب ایجاد نشاط در خانواده می‌شود.

قرآن کریم به اهمیت نیکی به والدین و پرهیز از هرگونه بی‌احترامی به آنان تأکید ویژه‌ای دارد. در آیه‌ای می‌فرماید: «وَقَضَىٰ رَبُّكَ أَلَّا تَعْبُدُوا إِلَّا إِيَّاهُ وَبِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا إِمَّا يَبُلُغَنَّ عِنْدَكَ الْكِبَرَ أَحَدُهُمَا أَوْ كِلَاهُمَا فَلَا تَقُلْ لَهُمَا أُفٌ وَلَا تَنْهَرَهُمَا وَقُلْ لَهُمَا قَوْلًا كَرِيمًا؛ و پروردگار تو حکم کرده که جز او را نپرستید و به پدر و مادر نیکی کنید. اگر یکی از آن دونزد تو به پیری رسند، به آنها «اف» نگو و بر آنان بانگ مزین و با آنان به خوشی و احترام سخن بگو» (اسراء، ۲۳) و همچنین در آیه دیگری آمده است: «وَاحْفَظْ لَهُمَا جَنَاحَ الدُّلَىٰ مِنَ الرِّحْمَةِ وَقُلْ رَبِّ ارْحَمْهُمَا كَمَا رَبَّيْتَنِي صَغِيرًا؛ و برای آن دو از روی مهربانی بال فروتنی فرود آور و بگو: پروردگارا برآنان - چنان که مرا در کودکی تربیت کردند - رحمت آور» (اسراء، ۲۴) این دو آیه به وضوح بیان می‌کنند که باید به والدین نیکی کرد و در دوران پیری آن‌ها با احترام و تواضع رفتار کرد. حتی گفتن کلمه «اف» به آن‌ها نیز ممنوع است. فرزندان آن‌ها که به این دستورات الهی عمل می‌کنند، فضایی محبت‌آمیز و صمیمی در خانواده ایجاد می‌کنند. احترام و قدردانی فرزندان از والدین، موجب رضایت و خوشحالی آن‌ها می‌شود و این احساس مثبت در والدین، به شادی و نشاط فرزندان نیز کمک می‌کند. درنهایت، این نشاط در خانواده به شادابی جامعه نیز می‌انجامد. خداوند به فرزندان سفارش می‌کند که نعمت والدین را شکر گزارند و در آیه دیگر، می‌فرماید: «وَوَصَّيْنَا الْإِنْسَانَ بِوَالِدَيْهِ ... أَنْ اشْكُرْ لِي وَلِوَالِدَيْكَ؛ و ما به آدمی

درباره پدر و مادرش... سفارش کردیم که سپاسگزار من و پدر و مادرت باش» (لقمان، ۱۴). تکریم والدین از طریق شکرگزاری و احترام، فضایی از قدردانی و محبت در خانواده را به وجود می‌آورد که به ایجاد و افزایش نشاط و سرمایه اجتماعی منجر می‌شود.

در مورد احترام گذاشتن به مادر که ستون اصلی خانواده است، پیامبر ﷺ در تعبیری زیبا چنین فرمودند: «وَالزَّوْمُ رِجْلَهَا فَمَنْ الْجَنَّةَ، ملازم مادر باش، که بهشت زیر پایهای اوست» (متقی هندی، ۱۳۷۴، ج ۱۶، ص ۴۶۲). فرزند با خدمت به مادر و انجام وظایف خود در قبال او، نه تنها رضایت الهی را جلب می‌کند؛ بلکه به ایجاد فضایی سرشار از محبت و قدردانی در خانواده کمک می‌کند که این امر موجب نشاط و خوشحالی مادر و در نتیجه، تمام اعضای خانواده می‌شود. نشاط در نهاد خانواده خود مقدمه نشاط در جامعه خواهد شد.

احترام متقابل زن و مرد در روایات نیز مورد تأکید قرار گرفته است. در بسیاری از روایات، نیکی به همسر و رفتار شایسته با او مورد ستایش قرار گرفته است. پیامبر اسلام ﷺ فرمودند: «حَيْرُكُمْ حَيْرُكُمْ لِأَهْلِهِ وَأَنَا حَيْرُكُمْ لِأَهْلِي مَا أَكْرَمَ النِّسَاءَ إِلَّا كَرِيمٌ وَلَا أَهَانَهُنَّ إِلَّا لَيْتِيْمٌ؛ بهترین شما کسی است که برای خانواده خود بهتر باشد و من از همه شما برای خانواده‌ام بهترم» (حسینی و پاینده، ۱۳۹۰، ص ۴۷۲). زن و شوهر در محیط خانواده با خوش‌رویی، احترام به یکدیگر در صدازدن، گوش دادن به سخنان همدیگر، خودداری از سرزنش و با استقبال و بدرقه کردن می‌توانند مایه‌های بزرگداشت یکدیگر را فراهم کنند و به آرامش خانواده کمک کنند. احترام زن به شوهر نه تنها به افزایش روحیه و اقتدار او کمک می‌کند؛ بلکه نقش مدیریتی او را در خانواده تقویت کرده و به تحکیم بنیان‌های خانواده منجر می‌شود. زنی که همسرش را محترم شمارد و با رعایت احترام به رفع دلتنگی‌های او پردازد، از نظر پیامبر اکرم ﷺ به عنوان کارگزار فرمان خدا محسوب می‌شود. مردی خدمت رسول خدا ﷺ آمد و عرض کرد: «همسری دارم که هرگاه وارد خانه می‌شوم به استقبال می‌آید و چون از خانه بیرون می‌روم بدرقه ام می‌کند و زمانی که مرا اندوهگین می‌بیند می‌گوید اگر برای رزق و روزی غصه می‌خوری، بدان که خداوند آن را به عهده گرفته است و اگر برای آخرت خود غصه می‌خوری، خدا

اندوهت را زیاد کند. رسول خدا ﷺ فرمودند: برای خدا کارگزارانی [در روی زمین] است و این زن یکی از کارگزاران خداست که پاداش او برابر با نیمی از پاداش شهید است» (حرعاملی، ۱۳۸۷، ج ۱۴، ص ۱۷).

احترام در روابط زناشویی باید دوطرفه باشد و استفاده از نام‌ها و القاب نیکو می‌تواند به افزایش اعتماد به نفس، آرامش خاطر و محبت میان زوجین کمک کند، به‌ویژه برای فرزندان. بسیاری از اختلافات خانوادگی ناشی از تحقیر و توهین به یکدیگر از طریق به‌کاربردن نام‌های زشت، نسبت‌های نادرست یا تمسخر نام، شغل و خانواده یکدیگر است. ایجاد فضایی محترمانه و محبت‌آمیز می‌تواند به پیشگیری از این مشکلات کمک کند و به سلامت روابط خانوادگی بیفزاید.

احترام به والدین، نه تنها وظیفه‌ای دینی و اخلاقی است؛ بلکه یک سرمایه اجتماعی برای ایجاد نشاط و شادابی در خود و خانواده است. این احترام، با ایجاد فضایی سرشار از مهر و محبت، آرامش درونی ناشی از انجام وظیفه و دریافت رحمت الهی، و همچنین با الگوسازی برای فرزندان، به طور متقابل به نسل‌های آینده منتقل می‌شود و چرخه‌ای از خوشبختی و نشاط را در خانواده تداوم می‌بخشد.

پیامبر اکرم ﷺ تأکید بسیار می‌کرد که با فرزندان به احترام و تکریم رفتار شود، و به ویژه کودکان از رحمت و کرامت بهره‌مند گردند. آن حضرت می‌فرمود: «أَكْرِمُوا أَوْلَادَكُمْ، وَأَحْسِنُوا أَدَبَهُمْ؛ فرزندان را گرامی بدارید و نیکو تربیت‌شان کنید» (طبرسی، ۱۳۹۰، ج ۱، ص ۴۷۸؛ مجلسی، ۱۳۸۶، ج ۱۰۴، ص ۹۵). «پیامبر ﷺ کودکان را از همه نظر احترام می‌کرد و تکریم می‌نمود؛ چنان‌که در سلام به آنان پیش‌قدم می‌شد. انس بن مالک گوید کودکان مشغول بازی بودند و من آنان را می‌نگریستم که پیامبر رسید و آن حضرت به کودکان سلام کرد» (سعد، ۱۴۱۰ق، ج ۱، ص ۳۸۲). این روایات نشان می‌دهد که پیامبر ﷺ به کودکان احترام می‌گذاشت و با سلام به آنها، اهمیت محبت و توجه به احساساتشان را تأکید می‌کرد. این رفتار می‌تواند الگویی برای بزرگ‌ترها باشد تا با احترام و محبت با کودکان برخورد کنند و به تقویت نشاط اجتماعی و ایجاد محیطی مثبت برای رشد آنها کمک کند.

۳-۴. گفت وگو و مشورت

مشورت و گفت وگو در خانواده، نقش کلیدی در ایجاد نشاط و شادابی در محیط خانواده دارد. گفت وگو در خانواده، فرصتی برای ابراز احساسات، بیان نیازها و شنیدن دیدگاه‌های یکدیگر است که در نهایت به تحکیم روابط و افزایش رضایت اعضای خانواده منجر می‌شود. گفت وگو و مشورت، فضایی را فراهم می‌کند که اعضای خانواده بتوانند به راحتی با یکدیگر ارتباط برقرار کنند، احساسات خود را ابراز کنند و در مورد مسائل گوناگون با یکدیگر صحبت کنند. این امر به ایجاد صمیمیت و همدلی در خانواده کمک می‌کند. وقتی اعضای خانواده احساس می‌کنند که شنیده می‌شوند و دیدگاه‌هایشان مورد توجه قرار می‌گیرد، رضایت بیشتری از زندگی خانوادگی خواهند داشت. گفت وگو و مشورت، فرصتی برای شناخت بیشتر یکدیگر و تقویت روابط خانوادگی است. وقتی اعضای خانواده با یکدیگر بیشتر صحبت می‌کنند، یکدیگر را بهتر درک می‌کنند و روابطشان صمیمانه‌تر می‌شود. این امر به ایجاد نشاط و شادابی در خانواده کمک می‌کند.

به گفته چلبی، جامعه‌شناس: «یکی از عوامل کلیدی در نظم خانواده، تصمیم‌گیری و همفکری مشترک است. تحقیقات مختلف نشان می‌دهد که زوج‌های خوشبخت معمولاً به دلیل اتخاذ تصمیمات مشترک، برقراری گفت وگوهای سازنده و توافق‌های متقابل، به عنوان نمونه‌های موفق شناخته می‌شوند» (خطیبی، ۱۳۹۴). این تعاملات مثبت می‌تواند به تقویت روابط و ایجاد محیطی سالم در خانواده کمک کند.

این که خداوند در قرآن می‌فرماید: «وَسَاوِرْهُمْ فِي الْأَمْرِ؛ و در کارها با آنان مشورت کن» (آل عمران، ۱۵۹) بر اهمیت مشورت تأکید دارد. مشورت در خانواده موجب پیوند مستحکم بین همه اعضای خانواده و تقویت روابط و ایجاد فضای محبت‌آمیز می‌شود که به نشاط و شادابی در خانواده منجر می‌گردد؛ همچنین خداوند در آیه دیگری فرموده است: «وَأْمُرْهُمْ شُورَىٰ بَيْنَهُمْ؛ و کارشان در میانشان با مشورت انجام می‌شود» (شوری، ۳۸). در خانواده، مشورت میان اعضای آن موجب تقویت همدلی و مشارکت می‌شود که به نشاط و سرمایه اجتماعی کمک می‌کند.

در سخنی امام علی علیه السلام فرموده است که: «وَلَا ظَهَرَ كَالْمُشَاوِرَةِ؛ هیچ پشتیبانی چون مشاوره نیست» (نهج البلاغه، حکمت ۵۴) خود رایی‌هایی که در مدیریت خانواده صورت می‌گیرد می‌تواند آسیب‌های جبران ناپذیری را برای استحکام آن به همراه بیاورد؛ بنابراین گفت‌وگو و مشورت اعضای خانواده می‌تواند بر تصمیم‌گیری صحیح در امور مهم و جمعی اثرگذار باشد و نشاط و شادابی را در خانواده به همراه بیاورد. در روایتی دیگر امام علی علیه السلام مومنان را از خودرایی برحذر کرده است: «الاستبدادُ بِرَأْيِكَ يُزِيلُكَ وَ يُهَوِّرُكَ فِي الْمَهَاوِي؛ استبداد و تکیه بر اندیشه خود انسان را دچار لغزش می‌کند و در پرتگاه سقوط می‌افکند» (تمیمی‌آمدی، ۱۳۹۵، ص ۳۱).

مشورت و گفت‌وگو در خانواده، از منظر آموزه‌های اسلامی برگرفته از آیات قرآن و روایات پیشوایان دین، به تقویت همدلی، مشارکت و انسجام خانوادگی کمک می‌کند. این فضا نه تنها آرامش و شادی را در خانواده تقویت می‌کند؛ بلکه با گسترش حس همکاری و محبت، به نشاط و سلامت اجتماعی منجر می‌شود که خود موجب افزایش سرمایه اجتماعی خواهد شد.

۳-۵. توجه به نیازها

برآورده شدن نیازهای اساسی خانواده، چه مادی و چه معنوی، به‌طور مستقیم بر سلامت روانی و اجتماعی اعضای خانواده و درنهایت بر نشاط و پویایی در خانواده تأثیر می‌گذارد. نشاطی که میان افراد خانواده شکل می‌گیرد، بنابر اصل جامعه‌پذیری، به نشاط در جامعه منتهی می‌گردد و موجب افزایش سرمایه اجتماعی خواهد شد.

اعضای هر خانواده دارای نیازهای متنوعی هستند که تأمین بهینه، متعادل و به موقع این نیازها، نقش مهمی در ایجاد روابط سالم، شاداب و پرورش‌دهنده دارد. زن و مرد به نیازهای جسمی، جنسی، عاطفی، روحی و امنیتی نیاز دارند. شناخت این نیازها و تأمین آنها در زندگی خانوادگی، امری حیاتی و کلیدی به شمار می‌رود. این توجه به نیازها می‌تواند به تقویت روابط و بهبود کیفیت زندگی مشترک کمک کند.

فرزندان نیز نیازهای مختلفی دارند که شناخت آن نیازها و تأمین صحیح آنها در رشد و سلامت آنان نقش محوری دارد.

بسیاری از بهانه‌جویی‌ها، کج خلقی‌ها، پرخاشگری‌ها، بدرفتاری‌ها، تندخویی‌ها و رفتارهای ناسالم ناشی از عدم تأمین نیازهای افراد در خانواده است. این کمبودها می‌تواند منجر به بروز مشکلات و تنش‌ها در روابط خانوادگی شود و کیفیت زندگی را تحت تأثیر قرار دهد.

امام صادق علیه السلام فرموده است: «قَالَ اللَّهُ عَزَّوَجَلَّ: الْخَلْقُ عِيَالِي، فَأَحْبِبُّهُمْ إِلَيَّ الْأَطْفَالُ بِهِمْ، وَأَشْعَاهُمْ فِي حَوَائِجِهِمْ؛ خداوند عزوجل فرموده است: مردم خانواده من هستند، پس محبوب‌ترین آنان نزد من کسانی هستند که با مردم مهربان‌تر و در راه برآوردن نیازهای آنان کوشاتر باشند» (کلینی، ۱۳۷۵، ج ۲، ص ۱۹۹؛ مجلسی، ۱۳۸۶، ج ۷۴، ص ۳۳۶). زن و شوهری که به نیازهای مختلف هم بی‌اهمیت‌اند، روابط لطیف و سالم و پرلذت و رشددهنده میان خود را رو به تباهی می‌برند. به بیان امام صادق علیه السلام: «كَفَى بِالْمَرْءِ إِثْمًا أَنْ يُضَيِّعَ مَنْ يَعُولُ؛ مرد را همین گناه بس که [به دلیل عدم تأمین هزینه] عائله خود، آنان را ضایع کند» (کلینی، ۱۳۷۵، ج ۴، ص ۱۲؛ حرعاملی، ۱۳۸۷، ج ۱۵، ص ۲۵۱؛ نراقی، ۱۳۹۰، ج ۲، ص ۱۴۳). امام رضا علیه السلام نیز در همین رابطه فرموده است: «الَّذِي يَطْلُبُ مِنْ فَضْلِ اللَّهِ عَزَّوَجَلَّ مَا يَكْفِيْهِ بِهِ عِيَالَهُ اعْظُمُ اجْرًا مِنَ الْمَجَاهِدِ فِي سَبِيلِ اللَّهِ عَزَّوَجَلَّ؛ کسی که به منظور تأمین مایحتاج خانواده‌اش در پی کسب روزی الهی است، پاداشی برتر از پاداش مجاهد در راه خداوند دارد» (کلینی، ۱۳۷۵، ج ۵، ص ۷۸).

زن به توجه، حمایت، احترام و عشق نیاز دارد، درحالی‌که مرد به پذیرش، اعتماد و قدردانی نیازمند است. زن باید احساس کند که همسرش به او توجه می‌کند، برایش وقت می‌گذارد و همه چیز او برایش اهمیت دارد. او نیاز دارد که مرد به عنوان تکیه‌گاه و حامی‌اش باشد و با تمام وجود به او احترام بگذارد و عشق ورزد. از سوی دیگر، مرد نیز نیاز دارد که همسرش او را بپذیرد، به او اعتماد کند و از او قدردانی و تحسین نماید. این نیازها در ایجاد روابط سالم و پایدار میان زوجین بسیار مهم است. پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم فرمودند: «مَرَحَ الرَّجُلُ بِأَهْلِيهِ يَزِيدُ فِي عُمْرِهِ؛ شاد کردن مرد توسط

خانواده‌اش، به عمر او می‌افزاید» (مجلسی، ۱۳۸۶، ج ۷۶، ص ۱۳۳).

رسول خدا ﷺ به پیروان خود سفارش می‌کرد که به نیازهای خانواده توجه کنند و آنها را به درستی پاسخ دهند. پیامبر اکرم ﷺ به روابط خانوادگی پرعاطفه و عاشقانه می‌نگریست و سفارش می‌کرد که چنین نگرشی فراهم شود. برآورده شدن نیازهای مادی و معنوی خانواده، به‌طور مستقیم بر نشاط اجتماعی تأثیر می‌گذارد. خانواده‌هایی که از نظر اقتصادی در رفاه هستند و از نظر عاطفی و معنوی در آرامش به سر می‌برند، به احتمال زیاد در جامعه نیز فعال‌تر و شادتر خواهند بود. این افراد، با مشارکت فعال در فعالیت‌های اجتماعی، به افزایش نشاط و پویایی جامعه کمک می‌کنند که نتیجه آن، افزایش سرمایه اجتماعی خواهد بود.

از وظایف اصلی پدر، تأمین نیازهای مادی خانواده از راه حلال است. این امر نه تنها موجب آرامش و امنیت اقتصادی می‌شود؛ بلکه از بسیاری از تنش‌ها و نگرانی‌ها در خانواده جلوگیری کرده و زمینه را برای نشاط خانوادگی فراهم می‌آورد. در قرآن کریم به کسب حلال و روزی پاک تأکید شده است: «وَعَلَى الْمَوْلُودِ لَهُ رِزْقُهُنَّ وَكِسْوَتُهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ؛ و خوراک و پوشاک مادران، به‌طور شایسته بر عهده پدر است» (بقره، ۲۳۳). فراهم آوردن نیازهای اولیه و ضروری خانواده به شکلی مناسب و شایسته، نه تنها از دغدغه‌های مادی می‌کاهد؛ بلکه حس احترام و ارزش‌مندی را در همسر و فرزندان ایجاد می‌کند. وقتی مردی با تلاش و کوشش، نیازهای خانواده‌اش را به خوبی تأمین می‌کند، در واقع به آن‌ها این پیام را می‌رساند که برایم مهم هستید و رفاه شما اولویت من است. این حس، نشاط و رضایت را در دل اعضای خانواده به وجود می‌آورد؛ همچنین پیامبر ﷺ در باره تأمین معاش خانواده توسط پدر در روایتی فرموده است: «دِرْهَمٌ يَنْفِقُهُ الرَّجُلُ عَلَى الْعِيَالِ أَحَبُّ إِلَيَّ مِنْ أَلْفِ دِينَارٍ يَنْفِقُهُ فِي سَبِيلِ اللَّهِ؛ فرمود: یک درهم که مرد برای خانواده‌اش خرج می‌کند، نزد من، محبوب‌تر از هزار دینار است که در راه خدا انفاق می‌کند» (حسینی و دیگران، ۱۳۹۰، ج ۳، ص ۴۶۶).

این که امام علی علیه السلام فرموده است: «إِذَا أَقْبَلَتِ الدُّنْيَا عَلَيْكَ فَأَنْفِقْ عَلَى عِيَالِكَ وَلَا تُسْرِفْ وَ إِذَا أَدْبَرَتْ عَنْكَ فَأَنْفِقْ عَلَيْهِمْ وَ لَا تُقْتَرْ؛ هنگامی که دنیا به تو روی آورد، بر

خانواده‌ات انفاق کن و اسراف مکن، و هنگامی که از تو روی برگرداند، باز هم بر آنان انفاق کن و سخت‌گیری مکن» (نهج البلاغه، حکمت ۹)، بیانگر آن است که در هر شرایطی، باید به نیازهای خانواده توجه کرد و از آنان حمایت نمود. این حمایت و توجه، سبب ایجاد نشاط در خانواده می‌شود؛ بنابراین توجه به نیازهای مادی معنوی و عاطفی در خانواده، از منظر قرآن و روایات، به ایجاد فضایی شاد، منسجم و سالم در خانواده منجر می‌شود. این فضای مثبت، با تربیت افراد مسئول و شاد، به نشاط و شادابی در خانواده و اجتماع کمک می‌کند و تقویت سرمایه اجتماعی را موجب می‌شود.

۳-۶. اوقات فراغت

گذراندن اوقات فراغت در کنار اعضای خانواده از ارکان مهم سلامت روحی و روانی افراد خانواده است. اوقات فراغت می‌تواند به نشاط و شادابی در خانواده منجر گردد، به گونه‌ای که اعضای خانواده با استفاده بهینه و برنامه‌ریزی صحیح از این اوقات می‌توانند در جهت کاهش استرس و بهبود روابط افراد خانواده کمک کنند؛ همچنین، این امر می‌تواند به تقویت حس تعلق اعضای خانواده به یکدیگر و مشارکت فعال در نقش افراد خانواده منجر شود.

موضوع اوقات فراغت در خانواده و تأثیر آن بر نشاط اجتماعی را می‌توان از آیات و روایات مرتبط با شادی، تفریح حلال، تقویت روابط خانوادگی و ایجاد نشاط در زندگی خانوادگی استفاده کرد. در آموزه‌های اسلامی، پیوند مستحکمی میان روابط خانوادگی و نشاط اجتماعی وجود دارد. خداوند در قرآن فرموده است: «أَنَّ مَعَ الْعُسْرِ يُسْرًا، فَإِذَا فَرَغْتَ فَانصَبْ وَإِلَىٰ رَبِّكَ فَارْغَبْ؛ همانا همراه سختی‌ها، آسانی و آسودگی است؛ پس هرگاه فراغت پیدا کردی، خود را به کار دیگری مشغول کن و تن‌پروری و تبلی پیشه مکن و به سوی خدا و رضایت او رغبت کن» (انشرح، ۷۰۶). از واژه «فَرَّغْتَ» در آیه شریفه فهمیده می‌شود که از اوقات فراغت باید استفاده کرد و برای آن نیز برنامه داشت.

اسلام با تأکید بر اهمیت خانواده به عنوان واحد اصلی و بنیادی جامعه، راهکارهایی

را برای ایجاد نشاط و شادابی در محیط خانواده ارائه می‌دهد که این امر به نوبه خود، تأثیر مثبتی بر نشاط و پویایی کل جامعه و افزایش سرمایه اجتماعی خواهد گذاشت. در روایتی امام کاظم علیه السلام برای تقسیم‌بندی اوقات شبانه‌روزی چنین فرموده است: «اجتهدوا فی أن یكونَ زمانکم أربعَ ساعات: ساعةً لِمُناجاةِ اللهِ، وساعةً لِامْرِئِالمعاشِ، وساعةً لِمعاشرةِ الأخوانِ والثِّقاةِ الَّذینَ یَعْرِفونَکم عیوبَکمَ وَیَحْلِصونَ لَکم فی الباطنِ، وساعةً تَحْلونَ فیها لِلذَّاتِکُم فی غَیرِ مُحَرَّم وَبِهذِهِ السَّاعَةِ تَقْدِرُونَ عَلَی الثَّلَاثِ ساعات؛ بکوشید که زمانِ شبانه‌روزی‌تان را به چهار بخش تقسیم کنید: بخشی را برای راز و نیاز با خدا، بخشی را برای تأمین امور زندگی و معاش، بخشی را برای معاشرت با برادران ایمانی و دوستان مورد اعتمادی که عیب‌های شما را به شما گوشزد می‌کنند و در باطن خیرخواه شما هستند، و بخشی را برای بهره‌مندی از لذت‌های حلال و غیر ممنوع. و با نیرویی که از همین بخش چهارم به دست می‌آورد، می‌توانید سه بخش دیگر را نیز به خوبی انجام دهید» (حرانی، ۱۳۸۸، ج ۱، ص ۶۵۷). امام به صراحت استفاده بهینه و صحیح از اوقات فراغت که با تفریح و سرگرمی و... انجام می‌گیرد، را موجب افزایش انرژی مثبت آدمی، برای استفاده از بقیه اوقات می‌داند؛ همچنین امام علی علیه السلام درباره شادی و نشاط فرموده است: «إِنَّ قَلْبَ الْإِنْسَانِ یَمَلُّ فَاسْتَعْمِلُوهُ فِی أَوْقَاتِ النَّشَاطِ؛ قلب انسان خسته می‌شود، پس آن را در اوقات نشاط به کار گیرید» (تمیمی آمدی، ۱۳۹۵، ص ۳۴۵). این روایت بر استفاده از اوقات فراغت برای فعالیت‌های شاد و نشاط‌آور تأکید دارد که می‌تواند در محیط خانواده به تقویت روابط و افزایش سرمایه اجتماعی منجر شود.

اوقات فراغت در خانواده، شامل فعالیت‌هایی مانند تفریح، سرگرمی، مسافرت، ورزش و... نقش مهمی در تقویت روابط خانوادگی، ایجاد شادی و نشاط در خانواده و به تبع آن ایجاد و افزایش نشاط در جامعه دارد. آموزه‌های اسلامی بیانگر آن است که بهره‌مندی از نعمت‌های حلال و فعالیت‌های شاد و سالم در اوقات فراغت، نه تنها به شادی و آرامش خانواده کمک می‌کند؛ بلکه با تربیت افرادی شاد و سالم، به نشاط و سلامت اجتماعی منجر می‌شود.

تفریح، یکی از مهم‌ترین عوامل ایجاد شادی در خانه و تقویت محبت میان اعضای

خانواده است. همان‌طور که روح انسان به آرامش و تنوع نیاز دارد، بدن او نیز به سرگرمی و نشاط احتیاج دارد. دیدن مناظر دل‌انگیز طبیعت مانند آبشارها، رودخانه‌ها و هزاران چشم‌انداز زیبای دیگر، روح و جسم انسان را سرشار از طراوت و شادابی می‌کند و احساس سرزندگی و وجد را در او برمی‌انگیزد. مسافرت، دگرگونی در آب‌وهوا و تغییر محیط زندگی، همچنین دیدن مکان‌ها و چشم‌اندازهای تازه، نقش مهمی در افزایش شادابی روح، ارتقای سلامت جسم و کاهش افسردگی و بی‌حوصلگی دارد. سفر حتی می‌تواند در درمان برخی ناراحتی‌های روانی بسیار اثرگذار باشد. در قرآن کریم و سنت و سیره پیشوایان دینی به این مسئله توجه شده است. در باره کارکرد مهم مسافرت، پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله می‌فرماید: «سافروا تَصِحُّوا؛ مسافرت کنید تا سالم بمانید» (مجلسی، ۱۳۸۶، ج ۷۶، ص ۲۲۱).

نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر با هدف تبیین مؤلفه‌های نشاط و شادابی در روابط خانوادگی از منظر آموزه‌های دین اسلام، به بررسی منابع اسلامی مرتبط با این موضوع پرداخت. براساس بررسی‌های انجام‌شده، مؤلفه‌های کلیدی نشاط در روابط خانوادگی از منظر اسلام عبارتند از: آرامش و سکینه، محبت و مودت، احترام و تکریم، گفت‌وگو و مشورت، توجه به نیازها، و بهره‌مندی صحیح از اوقات فراغت. هریک از این مؤلفه‌ها، نقش بسزایی در ایجاد فضایی گرم و صمیمی، حمایت‌گر و سرزنده در خانواده ایفا می‌کنند. این پژوهش نشان داد که این مؤلفه‌ها، مجموعه‌ای به هم پیوسته و تعاملی را تشکیل می‌دهند و تقویت هریک، بر دیگر مؤلفه‌ها نیز تأثیر مثبت می‌گذارد. خانواده‌ای که این اصول در آن حاکم باشد، محیطی سرشار از نشاط و شادابی برای اعضای خود فراهم می‌آورد و زمینه را برای مشارکت مؤثر و سازنده آنان در جامعه فراهم می‌سازد. این امر به افزایش و تقویت سرمایه اجتماعی در عرصه‌های گوناگون منجر خواهد شد.

همچنین پیشنهاد می‌شود که خانواده‌ها با آگاهی مؤلفه‌های نشاط و شادابی و تلاش برای نهادینه‌سازی آن‌ها در روابط بین اعضای خود، به ارتقای کیفیت زندگی

خانوادگی و افزایش نشاط در نهاد خانواده و اجتماع کمک کنند. نهادهای فرهنگی، آموزشی و رسانه‌ای جامعه نیز می‌توانند با ارائه آموزش‌ها و برنامه‌های مناسب، در ترویج این اصول و فرهنگ‌سازی در این زمینه نقش مؤثری ایفا نمایند. امید است این پژوهش، فتح بایی برای مطالعات بیشتر در زمینه نقش آموزه‌های اسلام در ارتقای نشاط خانواده و ایجاد و افزایش سرمایه اجتماعی باشد و راه را برای تحقیقات کاربردی گسترده‌تر در این حوزه هموار سازد.

فهرست منابع

* قرآن

** نهج البلاغه

ابن منظور، محمد بن مكرم؛ بهاء‌الدین، جعفر. (۱۳۸۵). لسان العرب (ج ۷). تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

پاتنام، رابرت. (۱۳۸۰). بولینگ به تنهایی: فروپاشی و احیای سرمایه اجتماعی آمریکا (مترجم: محمدتقی دلفروز). تهران: نشر کویر.

تاجبخش، کیان. (۱۳۸۴). سرمایه اجتماعی اعتماد، دموکراسی و توسعه. تهران: شیرازه.

تمیمی آمدی، عبدالواحد بن محمد. (۱۳۹۵). غرر الحکم و درر الکلم. تهران: موسسه فرهنگی دارالحدیث.

حرانی، ابو محمد. (۱۳۸۸). تحف العقول (ج ۱، مترجم: احمد جنتی). تهران: شرکت چاپ و نشر بین الملل.

حر عاملی، محمد بن حسن. (۱۳۸۷). وسائل الشیعه الی تحصیل مسائل الشریعه (ج ۱۴ و ۱۵). تهران: اسلامیه.

حسینی، سیدرضا و دیگران. (۱۳۹۰). دانشنامه قرآن و حدیث (ج ۳، مترجم: حمیدرضا شیخی). قم: موسسه فرهنگی دارالحدیث.

حسینی، سیدعلی؛ پاینده، ابوالقاسم. (۱۳۹۰). نهج الفصاحه. قم: دارالعلم.

خطیبی، اعظم. (۱۳۹۴). «بررسی نگرش زنان نسبت به عوامل مؤثر بر تحکیم خانواده». مطالعات زن و خانواده، ۳(۱)، صص ۵۹ - ۹۲.

دلشاد تهرانی، مصطفی. (۱۳۸۸). درسنامه اخلاق خانوادگی. تهران: دریا.

دورکیم، امیل. (۱۳۸۳). صور بنیانی حیات دینی (مترجم: باقر برهام). تهران: نشر مرکز.

- دهخدا، علی اکبر. (۱۳۷۷). لغت‌نامه (ج ۱ و ۱۴). تهران: دانشگاه تهران.
- رفیع پور، فرامرز. (۱۳۷۸). آناتومی جامعه. تهران: شرکت سهامی انتشار.
- ساروخانی، باقر. (۱۳۹۰). مقدمه‌ای بر جامعه‌شناسی خانواده. تهران: سروش.
- سعد، محمد. (۱۴۱۰ق). الطبقات الكبرى (ج ۱). بیروت: دار الکتب العلمیه.
- شریف‌زاده، حکیمه‌السادات؛ میرمحمدتبار، سیداحمد و عدلی‌پور، صمد. (۱۳۹۶). بررسی عوامل نشاط اجتماعی در ایران. راهبرد فرهنگ، (۴۰)، ص ۱۶۰.
- طباطبایی، سیدمحمدحسین. (۱۳۸۲). المیزان فی تفسیر القرآن (مترجم: سیدمحمدباقر موسوی‌همدانی، ج ۲). قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- طبرسی، فضل بن حسن. (۱۳۹۰). مکارم الاخلاق (ج ۱، مترجم: لطیف راشدی). تهران: صبح پیروزی.
- طوسی، محمد. (۱۳۸۱). الغیبه. تهران: دار الکتب الاسلامیه.
- علینی، محمد. (۱۳۹۴). تحلیل فضای مفهومی سازه سرمایه اجتماعی در کلام امام علی (ع). اسلام و مطالعات اجتماعی، ۲(۸)، صص ۹۲ - ۱۲۰.
- عنبری، موسی. (۱۳۹۱). بررسی زمینه‌ها و راهکارهای نشاط اجتماعی در ایران. تهران: شورای عالی انقلاب فرهنگی.
- غفاری، غلامرضا. (۱۳۹۰). سرمایه اجتماعی و امنیت نظامی. تهران: جامعه‌شناسان.
- فراهیدی، خلیل بن احمد؛ سامرائی، ابراهیم و مخزومی، مهدی. (۱۳۸۴). العین (ج ۶). تهران: اداره کل حج و اوقاف و امور خیریه.
- فوکو، فرانسیس. (۱۳۷۹). پایان نظم سرمایه اجتماعی و حفظ آن (مترجم: غلامعباس توسلی). تهران: جامعه ایرانیان.
- فیض کاشانی، محمد. (۱۳۸۸). الوافی (ج ۵). تهران: عطر عترت.
- فیلید، جان. (۱۳۸۶). سرمایه اجتماعی (مترجمان: غلامرضا غفاری و حسین رضوانی). تهران: کویر.

- کلمن، جیمز. (۱۹۸۸م). بنیادهای نظریه اجتماعی (مترجم: منوچهر صبوری). تهران: نشر نی.
- کلینی، محمد بن یعقوب. (۱۳۷۵). اصول کافی (ج ۲، ۴ و ۵). تهران: انتشارات اسوه.
- متقی هندی، علی بن حسام‌الدین. (۱۳۷۴). کنز العمال. قم: موسسه فرهنگی دارالحدیث.
- مجلسی، محمدباقر. (۱۳۸۶). بحار الأنوار (ج ۷۴، ۷۶ و ۱۰۴). تهران: کتابچی.
- محسنیان‌راد، مهدی. (۱۳۸۷). ارتباط‌شناسی. تهران: سروش.
- معین، محمد. (۱۳۷۱). فرهنگ فارسی معین (ج ۲ و ۴). تهران: انتشارات امیرکبیر.
- نراقی، احمد. (۱۳۹۰). جامع السعادات (ج ۲، مترجم: کریم فیضی). تهران: قائم آل محمد علیه السلام.
- نوابی نژاد، شکوه. (۱۳۹۱). آسیب‌ها و الگوهای مطلوب. تهران: پیام عدالت.